

## ФОРМИ РОЗВИТКУ РИНКОВИХ ВІДНОСИН У ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

*У статті охарактеризовано передумови і форми розвитку ринкових відносин у сільському господарстві, промисловості і торгівлі Подільської губернії в першій половині XIX ст.*

Вітчизняна історична наука має напрацювання, які висвітлюють генезис ринкових відносин в Україні XIX ст. Ряд праць стосуються вирішення цих проблем на регіональному рівні. Цінною у науковому плані є робота С.Бахтеєва<sup>1</sup>, яка дозволяє порівняти показники економічного розвитку окремих регіонів Російської імперії з пореформеного часу до кінця XIX ст. Питань економічного життя регіонів України торкалися у своїх працях В.Гурко<sup>2</sup>, В.Ковалевський<sup>3</sup>, А.Радциг<sup>4</sup>, П.Лященко<sup>5</sup> та інші. Економічні відносини у Правобережній Україні і, зокрема, в Подільській губернії досліджували Т.Осадчий<sup>6</sup>, Й.Ролле<sup>7</sup>, Б.Стопкевич<sup>8</sup>, А.Прусевич<sup>9</sup>. Окремо слід згадати наукову розвідку В.Гульдмана “Поместное землевладение в Подольской губернии”, яку сміливо можна вважати важливим доробком в плані аналізу стану земельної власності на Поділлі<sup>10</sup>. Одним з важливих досліджень соціально-економічної історії регіону є робота Н.Григор’єва<sup>11</sup>. У наступні роки дослідження названої проблеми продовжили В.Геринович<sup>12</sup>, Ю.Сіцинський<sup>13</sup>, С.Городецький<sup>14</sup>. Питань соціально-економічного розвитку України XIX ст. у своїх роботах торкалися В.Буганов<sup>15</sup>, М.Кукурудзяк<sup>16</sup>, А.Гуменюк<sup>17</sup> та ін.

Впродовж XIX – початку XX ст. Поділля перебувало у складі Російської імперії. Особливістю цього регіону було панування панщинної системи у сільському господарстві. За даними А.Тройницького, в першій половині XIX ст. в Київській, Подільській та Волинській губерніях, порівняно з іншими українськими губерніями, був найвищий відсоток кріпаків<sup>18</sup>. Для Подільської губернії і для всього Правобережжя була характерною наявність поміщицьких латифундій. Багато поміщиків, в маєтках яких вирощувалась велика кількість сільськогосподарської продукції, значну її частину вивозили на продаж. На думку І.Гуржія, саме великі господарства раніше від інших почали працювати на ринок<sup>19</sup>. Тільки через реалізацію частини виробленої продукції їхні власники задовольняли свої матеріальні потреби, зростаючи в умовах розвитку товарно-грошових відносин.

Поміщицьке землеволодіння поступово пристосовувалось до умов ринкових механізмів, збільшувало виробництво тих сільськогосподарських

продуктів і сировини, на які був значний ринковий попит. На території Подільської губернії таким продуктом були зернові, особливо пшениця. І, хоча вивіз збіжжя на зовнішній ринок з 20-х до другої половини 40-х років XIX ст. тут майже не збільшився, його збут на внутрішньому ринку зростав<sup>20</sup>. Протягом 1799–1846 рр. посіви пшениці на Поділлі зросли на 112%, а загальна посівна площа губернії за названий період збільшилась лише на 2%<sup>21</sup>. Постійним явищем для Поділля був значний надлишок пшениці, який, зазвичай, потрапляв у продаж. Так, у 1857 р. лише з Брацлавського повіту було реалізовано 12128 четвертей пшениці в зерні, з Літинського – 4600, Кам'янецького – 48289 і Ушицького – 223848 четвертей<sup>22</sup>. Ціна на зерно коливалась в залежності від повіту: від 5 до 7 крб. за четверть. Однак, як зазначалось у звітах повітових справників, вона була досить умовною і великою мірою залежала від умов збуту та зручностей перевезення<sup>23</sup>. Місцями збуту Подільського збіжжя були: Одеса, в яку вивозилася основна частина товарного хліба, Галичина і Волинська губернія. Лише в Одеський і Данцігський порти з території подільського краю вивозилось до 500 тисяч четвертей пшениці щорічно<sup>24</sup>.

Іншою культурою, яка користувалася незмінним попитом на внутрішньому ринку краю, був цукровий буряк. Його вирощування було пов'язане із розвитком цукрової промисловості і може слугувати прикладом впливу товарно-грошових відносин на господарський розвиток регіону. За даними К.Воблого, площа засіву цукровими буряками в 1848–1849 рр. становила в Подільській губернії 4232 десятини. Разом із 15142 дес. в Київській і 3166 – в Волинській губерніях це становило більше 80% загальної посівної площі буряків в Україні<sup>25</sup>. Значну частину посівних площ до реформи 1861 р. становили заводські посіви, вирощуванням цукрових буряків на продаж частково займалися і селянські господарства<sup>26</sup>.

Інші галузі рослинництва Подільського краю, такі як вирощування конопель, тютюну, льону, інших технічних культур, у передреформений час не набули в регіоні товарного значення і, як правило, задовольняли потреби місцевих поміщицьких та селянських господарств.

Певним чином розвиток ринку та товарно-грошових відносин торкнувся і такої галузі, як тваринництво. Маючи міцну кормову базу і обширні пасовища, поміщики Поділля часто скуповували на ярмарках велику рогату худобу для того, щоб після випасу і відгодівлі продати її восени чи взимку з метою отримання прибутку<sup>27</sup>.

Не зважаючи на це, розвиток тваринництва в поміщицьких маєтках подільського краю в першій половині XIX ст. перебував на досить низькому рівні. Чи не найголовнішою причиною такого стану речей було швидке зростання зернового господарства, яке більше відповідало загальному

низькому рівневі техніки і аграрної культури в цілому та могло забезпечити збільшення прибутків шляхом простого розширення орних земель.

На думку П.Клименка, переломним моментом для господарського розвитку краю був початок XIX ст. Саме тоді на Поділлі відбувалися змагання індустріально-промислового напрямку з аграрно-промисловим<sup>28</sup>. У цей період реміснича промисловість по містах і містечках занепадала, а фабрично-заводська – лише зароджувалася.

Домінуючою галуззю промисловості Подільської губернії, як у передреформений час, так і після 1861 р., була цукрова. У другій половині 50-х років XIX ст. тут діяло 35 цукрових заводів, які виробляли 530644 пудів цукру, що становило біля 17% загальноукраїнського виробництва<sup>29</sup>. Саме в цукровій промисловості особливо помітно проявлялась криза кріпосницької системи. Свідченням нерозвиненості товарно-грошових відносин було широке розповсюдження т.зв. “трат” – розписок рафінадних заводів за отриманий від цукрозаводчиків цукор. Ці документи офіційно приймалися конторами Державного Комерційного банку, на них закуповували сировину і матеріали, розраховувались з робітниками і службовцями<sup>30</sup>. На цукровій промисловості Поділля в першій половині XIX ст. яскраво прослідкується перехід від мануфактурного виробництва до фабрично-заводського. Завдяки досить високій якості та порівняно низьким цінам, продукція подільських цукроварень була конкурентноздатною. Цукор, вироблений на Поділлі збувався на місцевих ринках і вивозився до Москви, Петербургу, Ростова, Сімферополя та ін. За даними К.Воблого, лише у 1848–1849 рр. з Подільської губернії було вивезено 103,4 тис. пудів цукру<sup>31</sup>.

Схожі процеси відбувались і у винокурній промисловості. Виробництво горілки на продаж в маєтках поміщиків набуло значного поширення ще з XVIII ст. і продовжувало невпинно зростати протягом першої половини XIX ст. Так, у 30-х роках лише в Бессарабську губернію поміщицькі господарства краю щорічно збували до 10 тис. відер горілки і спирту<sup>32</sup>. Свідченням впливу ринкових відносин на винокурну промисловість краю було виникнення спеціальної групи торгівців-посередників, які закуповували горілку в поміщицьких маєтках і перепродували її за вищу ціну<sup>33</sup>.

Одночасно з гуральнями і цукроварнями, частина поміщиків і купців Подільської губернії влаштовували і підприємства іншого профілю. Однак прибутки від них в загальній сумі прибутків підприємств Поділля становили, як правило, незначну частину Крім виробничої сфери, розвиток ринкових відносин відбувався і в сфері реалізації товарів та продуктів. Основним і постійним місцем збуту продукції поміщицьких і селянських господарств були численні ярмарки, міські, містечкові та сільські торги і базари.

Загальний стан торгівлі губернії початку XIX ст. можна визначити як недостатньо розвинутий. У містах краю нараховувалось лише 49 родин купців-гуртовиків і 617 родин роздрібних торгівців. Оборотний капітал перших ледве сягав 500 тис. руб.<sup>34</sup> У 1842 р. на Поділлі привіз товарів на 149 місцевих ярмарків становив лише 1624 тис. руб., а продаж – біля 826 тис. руб. З усієї кількості ярмарків лише 10 мали привіз понад 5 тис. руб.<sup>35</sup> Туди прибували переважно євреї та селяни, які вели торг хлібом, городиною, птицею, худобою, медом, салом, посудом, полотном, коноплями, свіжими і сушеними овочами, тютюном. Поміщики, як правило, на ярмарках самі організовували продаж своїх хліборобських здобутків і купівлю необхідних речей. За даними П.Клименка, подільське панство більше вивозило, аніж довозило, і за лишки купувало предмети розкоші, а частину коштів вкладало у підприємства<sup>36</sup>.

Одним з центрів торгівлі краю XIX ст. було місто Балта. Тут знаходився відомий далеко за межами Поділля Свято-Троїцький ярмарок. Торг вівся, переважно, кіньми та рогатою худобою; купці прибували як місцеві, так і з інших українських та російських губерній. Про значення Свято-Троїцького ярмарку говорить той факт, що московські купці, які торгували, як правило, товарами промислового виробництва, побудували і утримували на ярмарку свої постійні лавки<sup>37</sup>.

Саме ярмарки та базари були основним місцем реалізації продукції місцевого ремісництва і промислів. Вплив ринку на сферу дрібного виробництва призводив до розвитку окремих промислів, продукція яких користувалась попитом. Так, зростання попиту на мішки, зумовлене розвитком хлібної і цукрової торгівлі, дало поштовх для розвитку селянського промислу з виготовлення рядовини. В основному, він зосереджувався в Проскурівському і Летичівському повітах. Скупники, яким селяни продавали рядовину, реалізовували її як на місцевих ринках (Поділля, Волинь, Київщина), так і постачали в інші українські губернії, зокрема – в Полтавську і Херсонську. В 1860 р. лише в Проскуріві щорічно реалізовувалось рядовини на 50 тис. руб., в місті Дубно – на 35 тис. і на 24 тис. – в Меджибожі<sup>38</sup>.

Таким чином, не зважаючи на панування у господарстві Російської імперії системи поміщицько-кріпосницьких відносин, вже в першій половині XIX ст. були закладені основи стрімкого розвитку капіталізму і ринкової економіки. Переважання у сільському господарстві Подільської губернії величезних латифундій певною мірою стримувало проникнення ринкових відносин у економіку регіону. Власники таких маєтків в гонитві за прибутками розширювали земельні площі за рахунок селянських наділів і вимагали від своїх кріпаків посиленої панщини. Разом з тим, прагнучи підвищити прибутковість своїх маєтків, у передових поміщицьких господар-

ствах все більше аграрної продукції вирощувалось на ринок, що збільшувало її товарність та сприяло спеціалізації окремих регіонів губернії.

Позитивні явища у промисловості регіону особливо яскраво були помітні на прикладі бурякоцукрової галузі.

Виходячи з вищесказаного, досить чітко можна визначити провідний напрямок господарського розвитку Подільського краю першої половини XIX ст. Він вів до зміцнення і перемоги капіталістичних відносин, орієнтованої на ринок економіки, а, отже, до ліквідації віджилої поміщицько-кріпосної системи.

### Примітки

1. *Бахтеев С.С.* Хозяйственные итоги истекшего сорокапятилетия и меры к хозяйственному подъему. – СПб., 1902.
2. *Гурко В.И.* Устои народного хозяйства. – СПб., 1902.
3. *Ковалевский В.И.* Россия в конце XIX века. – СПб., 1900.
4. *Радциг А.* Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю. – СПб., 1896.
5. *Лященко П.И.* Хлебная торговля на внутренних рынках России. – СПб., 1912.
6. *Осадчий Т.И.* Земля и земледельцы в Юго-Западном крае. – К., 1912.
7. *Ролле Ю.* Жванец на Днестре // Пятьдесят первый год существования Каменец-Подольской гимназии. – Каменец-Подольск, 1885; Його ж. Гигиенические очерки Подольской губернии // Труды Подольского губернского статистического комитета. – Т.1. – Каменец-Подольск, 1896.
8. *Стопкевич Б.* Промышленность и сельское хозяйство Подолии // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №1.
9. *Прусевич А.* Гончарный промысел в Подольской губернии // Кустарная промышленность Подольской губернии. – К., 1916; Його ж. Евреи-земледельцы-кустари Подольской губернии. Экономический очерк // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №7.
10. *Гульдман В.К.* Поместное землевладение в Подольской губернии. – Каменец-Подольск, 1903.
11. *Григор'єв-Наш Н.* Поділля. Географічно-історичний нарис. – Кам'янець-Подільськ, 1917-1920.
12. *Геринович В.О.* Кам'янецьчина. Населення, його економічна діяльність. – Кам'янець-Подільський, 1927.
13. *Сіцинський Ю.Й.* Нариси з історії Поділля. – Вінниця, 1927.
14. *Городецький С.* Сільське господарство Поділля перед світовою війною. – Вінниця, 1929.
15. *Буганов В.И., Преображенский А.А., Тихонов Ю.А.* Эволюция феодализма в России: Социально-экономические проблемы. – М., 1980.

16. *Кукурудзяк М.Г.* З історії Ісаковецької митниці // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наук. конференції. – Кам'янець-Подільський, 1988.
17. *Гуменюк А.О.* Розвиток торгівлі у міських поселеннях Правобережної України (60-ті роки XIX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. Т.3(5). – Кам'янець-Подільський, 1999; Його ж. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) // Український історичний журнал. – 1993. – №10. – С.77-85.
18. *Тройницький А.* Крепостное население России по 10-й народной переписи. – СПб., 1861.
19. *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. – К., 1968.
20. XIX век. Иллюстрированный обзор минувшего столетия / Составители: М.Ю.Гольдштейн и др. – СПб., 1901.
21. *Сташевський Є.Д.* Сільськогосподарський ринок Правобережної України за пореформеної доби. – К., 1929. – С.133.
22. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.228. – Оп.1. – Спр.9646. – Арк.35, 38, 41.
23. Там же. – Арк.91.
24. *Сташевський Є.Д.* Назв. праця. – С.95.
25. *Воблій К.Г.* Нариси з історії російсько-української цукрової промисловості. – К., 1928-1930. – Т.І-ІІ. – С.154-155.
26. *Гуржій І.О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – К., 1962. – С.160.
27. КПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.10600. – Арк.5.
28. *Клименко П.В.* Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX ст. 98. *Раковский Л.Э.* Сахарная промышленность Украины во второй половине XIX века. – Чернигов, Б.р. – С.3.
30. Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі – ЦДАУК). – Ф.442. – Оп.174. – Спр.66. – Арк.4.
31. *Воблій К.Г.* Назв. праця. – С.165.
32. ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.50. – Спр.1212. – Арк.30.
33. *Гуржій І.О.* Україна в системі. – С.181-182.
34. *Клименко П.В.* Назв. праця. – С.1055.
35. КПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.9602. – Арк.7.
36. *Клименко П.В.* Назв. праця. – С.1055.
37. КПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.9602. – Арк.153.
38. *Сташевський Є.Д.* Назв. праця. – С.60.

## Резюме

*В статье охарактеризовано предпосылки и формы развития рыночных отношений в сельском хозяйстве, промышленности и торговле Подольской губернии в первой половине XIX в.*

УДК 94(477.82) "1930": 282

*І.В.Шостак*

### **ЛІКВІДАЦІЯ МАЄТКІВ РИМО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА НА ВОЛИНІ ПІСЛЯ 1830 РОКУ**

*У статті розглядаються питання, пов'язані з секуляризацією земель римо-католицької церкви на Волині в період після поразки польського повстання 1830–1831 рр.*

Однією з характерних рис економіки Волині у першій половині XIX ст. було збереження в структурі землеволодіння церковних маєтків. Сильні економічні позиції Римо-Католицької Церкви були основою політичного впливу римо-католицького духовенства в краї. З огляду на це, важливим моментом при дослідженні історії Римо-Католицької Церкви на Волині є питання секуляризації (перетворення церковної і монастирської власності у світську) церковних маєтків, що є невід'ємною частиною аграрних і соціальних відносин в регіоні. Секуляризація проходила у кілька етапів. Зупинимося на періоді після поразки польського Листопадового повстання 1830–1831 рр. Вивчення питання ліквідації церковних маєтків допоможе у з'ясуванні різних аспектів життєдіяльності Римо-Католицької Церкви на Волині, передусім соціального та господарського розвитку, міжцерковних відносин та відносин Церкви та держави, суспільно-політичної ситуації.

Щодо історіографії проблеми, то їй присвячено монографії А.Зінченка<sup>1</sup> та О.Крижанівського<sup>2</sup>. Робота А.Зінченка базується на широкому колі архівних та опублікованих джерел. У ній розкриваються особливості функціонування церковних маєтків у системі політичних, соціальних, конфесійних та національних відносин на Правобережній Україні в останній чверті XVIII – у першій половині XIX ст. Автор порівнює статус церковних маєтків у пізній Речі Посполитій та Російській імперії, розкриває мотиви, етапи, наслідки їх секуляризації. Дослідження О.Крижанівського